

Pojem ctnosti ve Starém zákoně

Josef Beneš

V bibli se nesetkáme se systematickým pojednáním o ctnostech, tím méně ve Starém zákoně. Hebrejskému Starému zákonu chybí ekvivalent řeckého výrazu ἀρετή, který se vyskytuje jen zřídka v Septuagintě, kde vyjadřuje vytrvalost makabejských mučedníků, (2 Mak 10,28; 15,12), slávu (Iz 42,8; 43,21; 63,7), nebo zbožnost (Moudr 5,13).¹ Přesto se však s obsahem pojmu *ctnost* na stránkách Starého zákona setkáváme. Avšak co je starozákonní ctnost?

Morálka izraelského národa má svá specifika ve srovnání s morálkou okolních národů. Je to především morálka poslušnosti, zachovávání Zákona. Zákon – תורה – je hlavním etickým pravidlem. Základním etickým postojem Izraelity je proto poslušnost v plnění Zákona a věrnost Smlouvě. Smlouva – ברית – je oboustranná úmluva, která zavazuje obě strany. Vyjadřuje povinnosti, které obě strany na sebe berou. Subjektem ברית je Bůh i člověk. Bůh sebe sama zavazuje věrností k Smlouvě, člověk je příjemcem této Smlouvy. Prvními adresáty byli patriarchové, potom izraelský lid za Mojžíše, král David. S ברית je v úzkém vztahu אמן – tj. být věrný, pevný, jistý v zachovávání Smlouvy.

Synonyma k אמן jsou ברח – důvěřovat, ירא – důvěřovat, ידע – poznat, דרש – hledat, pátrat, doufat. Výrazu אמן odpovídá אמונה – víra, אמת – pravda.²

Základními ctnostmi Izraelity jsou proto poslušnost vůči příkázáním – שמע מצוה (1 Sam 15,21–23), věrnost Smlouvě, pravdivost ve vztahu k Bohu – אמן. V těchto vlastnostech má věřící záruku spokojeného života zde na zemi.

Víra a věrnost nejsou v životě věřícího Izraelity od sebe odlišeny. Izraelská víra není na prvním místě vírou v systém zjevených pravd, ale je vírou v osobu, je vztahem k Bohu, který se zjevuje především jako osvoboditel a zachránce svými velkými činy. Proto Izraelita věří především Někomu – živému Bohu, zjevujícím se v dějinách. Tato víra má proto dějinný ráz.³

Bázeň Boží a víra jsou téměř synonymy. Výraz bázeň Boží vyjadřuje celkový postoj člověka, je to postoj především úcty (Ž 111,10). Bázeň Boží je „počátkem moudrosti“ (Přís 1,7). Spadá v jedno s poslušností vůči Božímu zákonu. Víra má svůj původ v Bohu. Bůh je věrný (Deut 7), věrný je jeho Zákon (Ž 19,8), jeho příkázání (Ž 111,7). Věrným, pevným a důsledným ve svých zaslíbeních je tedy Bůh, On to je, z něhož víra, věrnost pochází, každá věrnost je napodobením věrného Boha.⁴

¹ Srov. H. HAAG, *Bibellexikon*, Leipzig, 1969, s. 1784; též W. DOMMERSHAUSEN – D. ARENHÖVEL, *Im Schatten des Tempels: Esra – Nehemia – 1–2 Makkabäer*, Stuttgart, 1974, s. 102–131; též W. DOMMERSHAUSEN, *1 Makkabäer – 2 Makkabäer*, Leipzig, 1980, s. 137–140.

² Srov. JENNY – WESTERMANN, *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament*, I, München, 1978, s. 202–206, 339–351; též E. ZENGER, *Das Buch Exodus*, Leipzig, 1977, s. 84–87; též M. BALABÁN, *Hebrejské myšlení*, Praha, 1993, s. 103–106; též STAROZÁKONNÍ PŘEKLADATELSKÁ KOMISE, *Výklady ke Starému zákonu*, II, Kostelní Vydří, 1996, s. 270–328; též A. PETER, *Die Bücher Zefanja, Nahum, Habakuk*, Leipzig, 1972, s. 150–178.

³ Srov. H. WALDENFELS, *Kontextuelle Fundamentaltheologie*, Paderborn – München – Wien – Zürich, 1985, s. 100–104.

⁴ Srov. A. GÜNTHER, *Anruf und Antwort: Handbuch der katholischen Moralthologie*, II, *Spezielle Moralthologie: Der Christ vor Gott*, Vallendar – Schönstatt, 1987, s. 60.

Prototypem starozákonní víry je praotec Abrahám. Jeho víra spočívá v přijetí Božího povolání, v poslušnosti, a to je mu připočteno jako spravedlnost (Gen 15,1–6). Zkouška, které je vystaven (Gen 22,2–19), slouží především jako příklad poslušnosti pro budoucí generace. Abraháмова víra je vírou personální, je lidskou odpovědí na zavolání Boží. Víra se zde jeví jako nová existenční forma.

Na tuto Abrahámovu víru navazuje víra lidu při východu z Egypta. I Mojžíš je Bohem povolán, i on musí svou víru osvědčovat poslušností vůči Božím příkazům. Vírou Izraelité přijímají sebezjevení Boží, zjevení jeho jména. Víra odlišuje Izraelity od okolních národů.⁵

Základní pojmání víry, jakožto existence v Bohu, je znovu a znovu vyzdvihováno především u proroků a v žalmech. Kdo nevěří, nemá žádné setrvání (Iz 7,9), víra je zdrojem stále nové posily (Iz 40,31). Víra Izraele má také ráz naprosté výlučnosti – první přikázání Dekalogu tuto výlučnost zcela jednoznačně podtrhuje. Bez této výlučnosti by Izrael neobstál v konkurenci s okolními pohanskými národy.⁶

Bázeň Boží vyvěrající z víry (יִרְאָת־יְהוָה) má v raných knihách Starého zákona podobu otrockého strachu před Bohem, jenž je nevypočitatelný ve svých úradcích (2 Sam 6,7), v pozdějších starozákonních spisech se prosazuje chápání Boha jakožto milosrdného, něžného a dobrotivého otce (viz Kniha útěchy – Izaiáš).

Pojetí naděje – תְּקוּהָ – ve Starém zákoně dosud nemá charakter ctnosti. Vyjadřuje spíše celkový postoj veškerého lidu k budoucnosti, postoj, který vyvěrá z víry. Naděje Izraelity se týká budoucí události, spočívá v očekávání dobra, je spojena s trpělivostí, a ve své podstatě je trpělivým očekáváním. Má především kolektivní podobu.

Předmětem naděje je zpočátku držení zaslíbené země (Gen 15,7; Ex 3,8; 6,4; Deut 1,8), týká se početného potomstva (Gen 12,2; 22,17; 26,24; 28,14; Lev 26,9), pokoje (Num 25,12; Lev 26; Ž 29,11; 122; 125). Po dobytí svaté země doufá lid v Boží ochranu a požehnání (Ž 46).

Naděje je úzce svázána se Smlouvou. Pokud lid zachová Smlouvu, dostane podíl na zaslíbeních Božích. Nevěrnému lidu Bůh odnímá svá dobra a vydává jej do rukou jeho nepřátel (Lev 26). Lži proroci v lidu živí falešné naděje (Iz 28,14 Jer 23,14–32). Praví proroci předpovídají lidu tresty za jeho nevěrnost (Iz 10,22), ale zároveň zbytku očištěného národa přislubují novou spásu (Iz 4,2; Ez 36,23; Jer 31,31–33; 32,37–44).

Motivem naděje je věrnost Boží, jeho přísliby (Iz 33,2; Hos 12,7; Ž 46,2). Avšak naděje vkládaná v člověka je marná a dokonce hříšná, přináší zkázu a prokletí (Ž 1; Iz 22,8–11; 30,16; Ž 118,8; 115,8; 135,18; Jer 10,1–16; 17,5–8; Moudr 13,10–15). Lidské naděje vkládané do chrámu, avšak bez obrácení, jsou marné (Jer 7,4–10).

Naděje má také individuální ráz, tento vystupuje do popředí až v pozdějších knihách (Koh 9,4; Job 17,15; Iz 38,18; Ž 36).⁷

⁵ Srov. H. FRIES, *Fundamentaltheologie*, Leipzig, 1985, s. 64–71.

⁶ Srov. H. LUBSZYK, *Das Buch Jesaja*, Leipzig, 1971, s. 7–19; též R. MOSIS, *Das Buch Ezechiel*, Leipzig, 1977, s. 7–19; též E. HAAG, *Das Buch Jeremia*, Leipzig, 1972, s. 7–19; též H. EISING, *Das Buch Jesaja*, Leipzig, 1969, s. 7–19; též H. GROSZ – H. REINELT, *Das Buch der Psalmen*, Leipzig, 1979, s. 141.

⁷ Srov. A. GÜNTHER, *Anruf und Antwort*, II, s. 118–121; též B. OLIVIER, „Die Hoffnung,“ in *Die katholische Glaubenswelt*, sv. 2, Freiburg – Basel – Wien, 1959, s. 448–455; též O. SCHILLING, *Vergewärtigung der Psalmen*, Leipzig, 1966, s. 159–168; též A. DEISLER, *Die Psalmen*, Leipzig, 1965, s. 30–32.

Eschatologická naděje v posmrtnou odměnu je vyhrazena posledním knihám Starého zákona (Moudr 3,1–24; 2 Mak 7,1–42; 12,38–45).

Láska – אהבה nebo také דבק (Gen 34,3) – je ve Starém zákoně klíčovým pojmem (Deut 6,4). Příkázání lásky k Bohu je první v Zákoně, lépe řečeno předchází Zákon, je jeho základem. Nelze souhlasit s tezí, že Starý zákon byl náboženstvím Boha, kterého je třeba se bát, a Nový zákon je náboženstvím Boha, jehož je třeba milovat. Naopak, požadavek lásky k Bohu, a to absolutní, bezvýhradné, spojuje oba Zákony.

I zde platí, co bylo řečeno o věrnosti: láska je na prvním místě ctností Boží. Je to Bůh, který miluje jako první, a to zcela zdarma. Proroci neváhají přirovnat lásku Boží ke svému lidu k lásce ženicha ke své nevěstě (Iz 54,5–8; Jer 2,2; Ez 16; Oz 1–3). Láska Boží k lidu je láskou otcovskou (Ex 4,22; Deut 32,9; Os 11,1–4). Bůh však miluje nejenom lid, ale také jednotlivce, především spravedlivé (Ž 146,9; Moudr 5,5).

Láska člověka je tedy opět odpovědí na lásku Boží, na lásku, v níž má Bůh první slovo, v níž je Bůh zcela tvůrčí a iniciativní. Láska lidu i jednotlivce je součástí Smlouvy, spočívá především v poslušnosti vůči Božím příkazům, vůči Tóře. Božská láska se rozšiřuje také na bližní (Lev 19,18). Bližní je ovšem ve Starém zákoně chápán jako soukmenovec, jako člen vyvoleného národa. V rámci národa je třeba lásku prokazovat dobročinností (Ex 22,21–24; 23,4; Lev 19,17). Rozšiřuje se i na přistěhovalce (Ex 22,20; 23,9; Lev 19,33).

Když se zamyslíme nad teologálními ctnostmi ve Starém zákoně, můžeme konstatovat, že jsou zde již ve své podstatě přítomny, ano, že základ novozákonních teologálních ctností je již položen ve Starém zákoně. Pokud porovnáváme pojetí ctnosti v řeckém a římském světě a pojetí ctnosti na stránkách Starého zákona, upoutá naši pozornost obrácená hierarchie hodnot: v antice se člověk snaží získat bohy na svou stranu, ošálit je, zmocnit se jejich přízně. Ve Starém zákoně je tomu naopak: Bůh to je, jenž suverénně jedná, jenž si lid i jednotlivce povolává, člověk se Bohu musí v naprosté poslušnosti podrobit, poslušnost vůči Bohu stojí v centru pozornosti. Od tohoto tématu se odvíjí další osnova lidské činnosti, lidských ctností: jsou zcela orientovány k Bohu, i příkázání, která se týkají látky v mezilidské rovině, jsou zdůvodňována vůlí Boží. Nominalismus a voluntarismus, morálka zákona a příkázání se budou úspěšně odvolávat na Starý zákon. Přesto však nelze tvrdit, že by ve Starém zákoně neexistovala ctnost. Existuje, ale je to v první řadě ctnost Boha, teprve potom člověka, který je Božím následovníkem.

Totéž platí o další základní starozákonní ctnosti: o spravedlnosti – צדקה. Kmen צדק vyjadřuje přímost, původně toto slovo vyjadřovalo spravedlivý vztah krále vůči poddaným, vztah loyality poddaných vůči králi, vztah sluhy a pána, v pozdějším významu i vztahy mezi sobě rovnými. Význam tohoto výrazu však nelze zužovat – starozákonní צדקה vyjadřuje víc, než souhrn právních vztahů, je to sociální chování, ohled na společenství, zahrnuje v sobě všechny lidské ctnosti, veškeru etickou správnost.⁸

Spravedlivý – צדיק – je na prvním místě Hospodin. Jeho spravedlnost se projevuje jako trestající vůči nepřítelům Izraele (Deut 33,21), jako osvobozující spravedlnost (Soud 5,11; 1 Sam 12,6; Mich 6,3). Proroci hlásají Boží spravedlnost vůči hříšníkům

⁸ Srov. JENNY – WESTERMANN, *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament*, II s. 507–530.

(Amos 5,24; Iz 5,16; 10,22), jeho osvobozující spravedlnost vůči utiskovaným (Jer 9,23; 11,20; 23,6; 1 Král 8,32).

Lidská spravedlnost je následováním Boží spravedlnosti. Je to veškerá správnost, serióznost lidského jednání. Této správnosti dosáhne člověk jen věrným plněním Božího zákona. Poslušnost vůči Zákonu a spravedlnost se ztotožňují. Starozákonní legalismus spatřuje v Zákoně normu pro veškeré lidské jednání. Tento legalismus proniká smýšlení izraelského lidu a dodává mu sílu v pronásledování: spravedlivý Izraelita si je vědom, že obětí pro Zákon si zaslouží věčný život a vzkříšení (Moudr 3,1–24; 2 Mak 7,1–42; 12,38–45). Tyto myšlenky jsou však poměrně pozdní, vyskytují se až v tzv. deuterokanonických knihách.

Na druhé straně je lid také varován před upřílišenými nadějemi vkládanými v pouhé vnější plnění Zákona. Dobyť zaslíbené země je lidu darováno zdarma, ne jako odměna za spravedlnost (Deut 9,4). Základem spravedlnosti však není pouhé plnění předpisů, ale víra (Gen 15,6).

V pozdějších knihách Starého zákona je tento úzký legalistický pohled na spravedlnost překonán. Spravedlnost, která má pronikat lidské vztahy (Sir 38,33; Koh 5,7; Job 8,3; 35,8), musí být nesena moudrostí. V Knize Moudrosti se v textu 8,7 setkáváme již s řeckým pojetím spravedlnosti, která je jednou z čtyř hlavních ctností.⁹

Rozumnost, rozvážnost, je další ctností, která je ve velké vážnosti ve Starém zákoně, především v tzv. mudroslovné literatuře, která zahrnuje knihy Přísloví, Kohelet, Sirachovce a Knihu Moudrosti. Hebrejský ekvivalent pro řecký termín φρόνησις je však obsažen ve starozákonní moudrosti – חכמה, která v sobě zahrnuje celou škálu významů, od personifikované Boží moudrosti, již Bůh tvoří a řídí celý svět, až po osobní moudrost spravedlivého člověka, která se ve skutečnosti kryje s praktickou rozumností. Vyjadřuje zdatnost všeho druhu, i technickou, řemeslnou (Ex 28,1–3), ale i umění válečnické (Iz 10,13), znalost námořní plavby (Ž 107,27), dvorní umění politické rady (Iz 47,10; Jer 49,7; Dan 1,4.20). Tato rozumnost nemusí být vždy pozitivní, může mít i negativní ráz vychytralosti (Ez 28,2–3).

Velmi četně se pojem moudrosti ve smyslu praktické životní moudrosti vyskytuje v mudroslovných knihách Starého zákona, které již byly uvedeny. Moudrost má v knihách Přísloví, Kohelet a Job význam výchovný, vzdělávací, je velebena víc než zlato (Přís 16,16), víc než síla zbraní (Koh 9,15.18), proto má být výchova orientována k hledání moudrosti.¹⁰

Rozumnost, praktická moudrost, ve Starém zákoně spočívá především v zachovávaní Božího zákona (Bar 4,1). Je to opět Bůh, který svým Zákonem člověku garantuje, co v řecké literatuře garantuje rozum: pravé lidské dobro, život hodný člověka. Nejvyšší moudrost spočívá pro člověka v ochotě dát se vzdělávat moudrostí Boží, která je obsažena v jeho Zákoně.

Praktická moudrost je životní umění. Je to umění varovat se zla a konat dobro (Sir 19,22). Pokud někdo rozumnost zneužívá, jedná se o rozumnost, která pochází ze

⁹ Srov. X. L. DUFOUR, *Wörterbuch zur biblischen Botschaft*, Freiburg – Basel – Wien, 1967, s. 241–247; též S. BASTIANEL – L. DI PINTO, „Per una fondazione biblica dell'etica,“ in T. GOFFI – G. PIANA, *Corso di morale*, sv. 1, Brescia, 1989, s. 78–121; též T. GOFFI, „Vita virtuosa secondo lo Spirito,“ in T. GOFFI – G. PIANA, *Corso di morale*, sv. 1, Brescia, 1989, s. 582–590.

¹⁰ Srov. K. FLOSSMAN, *Moudrost ve Starém zákoně*, Praha, 1987, s. 60–64.

země, základem pravé rozumnosti je bát se Boha (Přís 9,10). Taková rozumnost zná svá vlastní omezení (Přís 21,30), vyzývá nás, abychom měli nedůvěru sami k sobě (Přís 3,5).

Rozumnost se získává na prvním místě modlitbou (Moudr 7,7), zkušeností, dále učenlivostí vůči starším, známkou rozumnosti je přijmout i pokárání (Přís 10,17). Ve jménu zkušenosti jsou uváděna pravidla pro volbu manželky, pro chování v manželství, při výchově dětí, ve vztazích k přátelům, k představeným, k vládcům. Odmítány a odsuzovány jsou protilehlé neřesti: lenost (Přís 10,4), hněv (Přís 14,17), přehnaná láska k bohatství (Přís 23,4). Pracovitost a přátelskost jsou proti tomu rozumnými pravidly správného jednání.

Mudroslovná literatura Starého zákona kontrastuje s podobnými útvary v antické literatuře svou střízlivostí, blízkostí konkrétnímu životu. Není v ní nic nadneseného, nabubřelého, stojí oběma nohama na zemi. Je direktivní, ale i popisná, popisuje život takový, jaký je, aniž by v konkrétnostech k němu zaujímal postoj (Přís 22,7). Žák moudrosti je vyzýván, aby jednak žil v poslušnosti vůči Božímu zákonu, jednak aby čerpal ze zkušenosti své a druhých.¹¹

Statečnost, síla – כוח, קִיָּא – ve Starém zákoně vyjadřují především vlastnost Boží. Pouze Bůh je v pravém slova smyslu גִּבּוֹר – silný, mocný, udatný v boji (Iz 33,13; 42,13; Jer 10,6; 16,21; Ž 29; 59; 89; 96), člověk je naproti tomu vždy slabý, vítězství nad nepřáteli mu nedává jeho síla, ani jeho zbraně, či politické spojenectví (Lev 26,19; Deut 8,17; Jer 9,22; Ez 30,6; 33,28; Ž 33,16). Bůh daruje člověku svou sílu (Iz 40,28–31), Bůh sám se stává silou člověka. Člověk tuto sílu Boží přijímá důvěrou, nadějí. V naději se Bůh stává silou slabého člověka (Ž 27; 28; 31; 37; 56; 59; 118). Bůh je nejenom silou, ale i slávou svého lidu.¹²

V pojetí síly, statečnosti, nejmarkantněji kontrastuje řecké a hebrejské pojetí. V řeckém pojetí síla, statečnost, nebojácnost, velkomyslnost a velkorysost byly veličnostmi člověka, jeho slávou a ctí. Tuto slávu a čest si člověk cenil více než fyzický život, byl ochoten za ni i umřít. Biblický člověk je realističtější. Falešný heroismus je mu cizí. Heroický epos je pro něj neznámým literárním útvarem. Jediný hrdina je Hospodin. Pokud člověk jedná hrdinsky – např. David – dává si biblický spisovatel záležet na tom, aby podtrhl jeho lidskou nedostatečnost a slabost. V boji Davida s Goliášem je tato snaha zvlášť markantní: David vystupuje v roli nezkušeného, plavovlasého mladíka, který v síle Hospodinově stojí proti velikánu Goliášovi – souboj lidské slabosti, posílené Boží silou, se surovou silou člověka. Skutečným vítězem v tomto boji je Hospodin, který dává sílu svému služebníku.¹³

Bible nemá vysoké mínění o lidských ctnostech, které nemají svůj základ v Bohu. Bible zná lidskou nedostatečnost a slabost. To, co člověka v jeho existenci ohrožuje, nejsou síly nepřátelského vesmíru, je to člověk sám, jeho slabost a hříšnost. Bible nezná žádné hrdiny „bez bázně a hany“. Neváhá líčit i slabosti velkých mužů svého národa, váhavost Mojžíše, zločiny krále Davida, odpad Šalomouna. Bible nestaví

¹¹ Srov. A. RAULIN, „Die Klugheit,“ in *Die katholische Glaubenswelt*, s. 573–576.

¹² Srov. P. A. GAUTHIER, „Der Starkmut,“ in *Die katholische Glaubenswelt*, s. 833–835.

¹³ J. ADÁMEK, *David a Saul*, Praha, 1982, s. 58–63; též F. STIER, *Geschichten Gottes mit dem Menschen*, Düsseldorf, 1959, s. 49–55.

pomníky hrdinům, nevytváří hrdinské mýty. To vše by bylo v rozporu s biblickým teocentrismem. Pouze Bůh je hoden veškeré chvály, oslavy a obdivu.

V deuterokanonických knihách, které řadíme mezi pozdní starozákonní knihy, je tento trend, který odmítá oslavu člověka, poněkud zmírněn. Setkáváme se s oslavou dávných hrdinů (Sir kap. 44–50). Tyto knihy, které již jsou pod vlivem helénismu, se více zaměřují na člověka, na jeho lidské problémy a zájmy.¹⁴ Zde se také setkáváme s pozoruhodným textem, s výčtem čtyř kardinálních ctností na stránkách Písma sv. Moudrost 8,6–7: „Když je rozumnost při díle, kdo dokáže víc než ona? A miluje-li kdo spravedlnost, jejím dílem jsou ctnosti, ona vyučuje rozvaze a rozumnosti, spravedlnosti a statečnosti, nad které v lidském životě není nic prospěšnějšího.“ Stojí za to povšimnout si řeckých termínů: 6 εἰ δὲ φρόνησις ἐργάζεται τις αὐτῆς τῶν ὄντων μᾶλλον ἔστιν τεχνίτις 7 καὶ εἰ δικαιοσύνην ἀγαπᾷ τις οἱ πόνοι ταύτης εἰσὶν ἀρεταὶ σωφροσύνην γὰρ καὶ φρόνησιν ἐκδιδάσκει δικαιοσύνην καὶ ἀνδρείαν... Autor zde jmenuje čtyři kardinální ctnosti, jak je zná teologie. Můžeme si všimnout, že termín δικαιοσύνη ‚spravedlnost‘ a φρόνησις ‚rozumnost‘ se v tomto verši vyskytují dvakrát. Jak lze tuto duplicitu vysvětlit? Zdá se, že φρόνησις v 6. verši vystupuje jako moudrost v obecnějším slova smyslu, moudrost, která učí obecným principům, v 7. verši se pak jedná o rozumnost v užším slova smyslu, o rozumnost praktickou, která je v těsném spojení se σωφροσύνην ‚uměřeností‘, kterou překladatelé překládají termínem *rozvaha*. Podobně je tomu s termínem δικαιοσύνη, který v prvním významu znamená obecnou ctnost, která je hodna lásky, jedná se o synonymum svatosti, která plodí konkrétní ctnosti, tj. čtyři kardinální ctnosti uplatňující se běžném životě. V každém případě se jedná o text velmi pozoruhodný – čtyři kardinální ctnosti, jimiž se zabývá helénská filozofie, vstupují nyní do inspirovaného Božího slova. Již ve Starém zákoně je položen základ pro tvůrčí syntézu teologického a filozofického myšlení, které nachází svůj rozmach v období středověké scholastiky.

¹⁴ Srov. M. Bě, *Výklady ke Starému zákonu: Knihy deuterokanonické*, Kostelní Vydří, 1996, s. 9–18.